

Kasteel Vredenburg

Colofon

Uitgave

Gemeente Utrecht
StadsOntwikkeling, Stedenbouw en Monumenten

Teksten

StadsOntwikkeling
Edsard Kylstra
René de Kam

Illustratieverantwoording

Centraal Museum: omslag (voorzijde boven)
Daan Claessen: p. 12
Fries Museum, Leeuwarden: p. 10 (links boven)
Frans Kipp: p. 2 (onder), 8 (onder), 9 (onder) en omslag (achterzijde)
Edsard Kylstra: p. 14 en 15
Landesarchiv Baden-Württemberg, Karlsruhe: p. 2 (boven)
Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Bodel-Nijenhuis:

p. 5 (links boven)
Het Utrechts Archief: p. 4, 6, 7, 8 (boven), 9 (boven),
10 (rechts boven en onder), 11 en 13

Vormgeving

Michelangela, Utrecht

Drukwerk

De Groot Drukkerij bv, Goudriaan

Datum

december 2008

Meer informatie

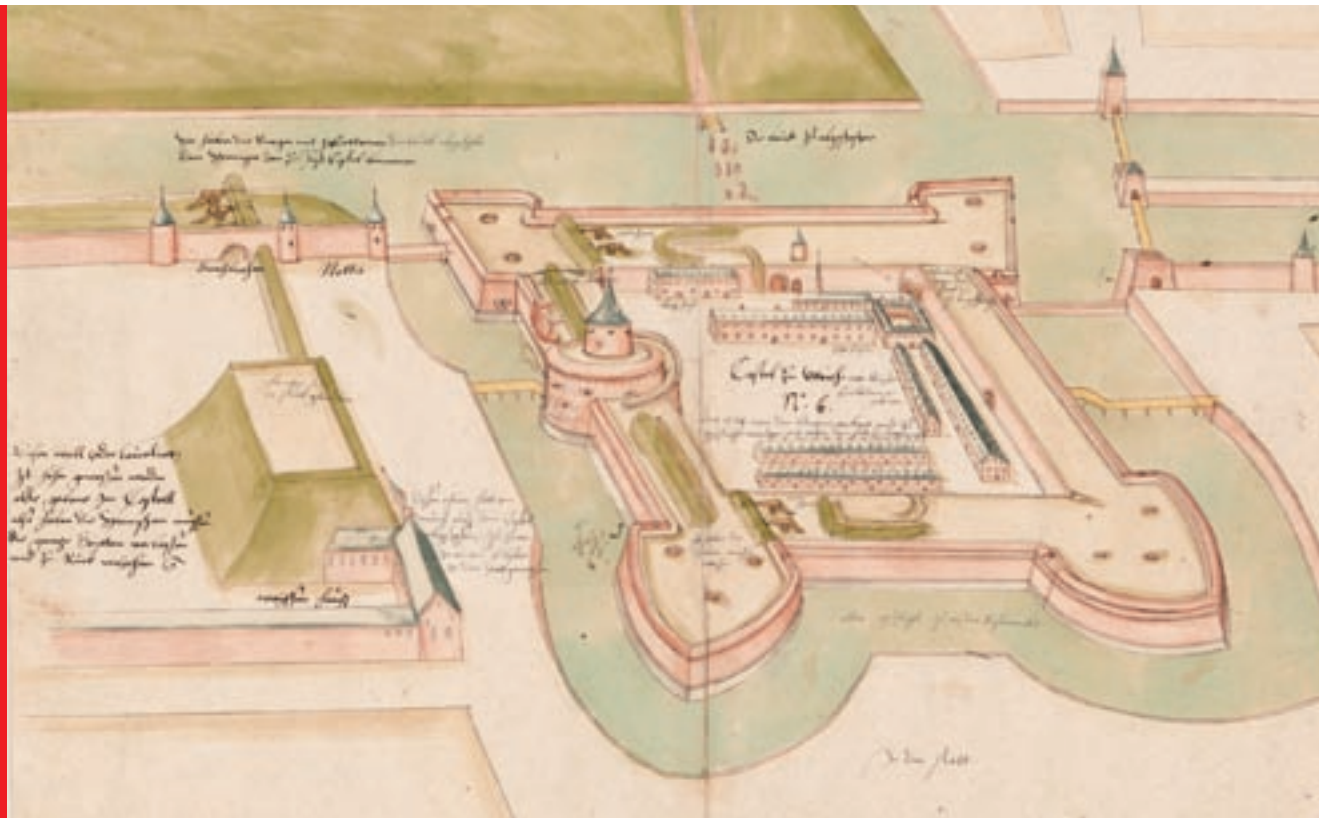
Telefoon 030 - 286 3990
E-mail cultuurhistorie@utrecht.nl
www.utrecht.nl

Code 2008-0510.1

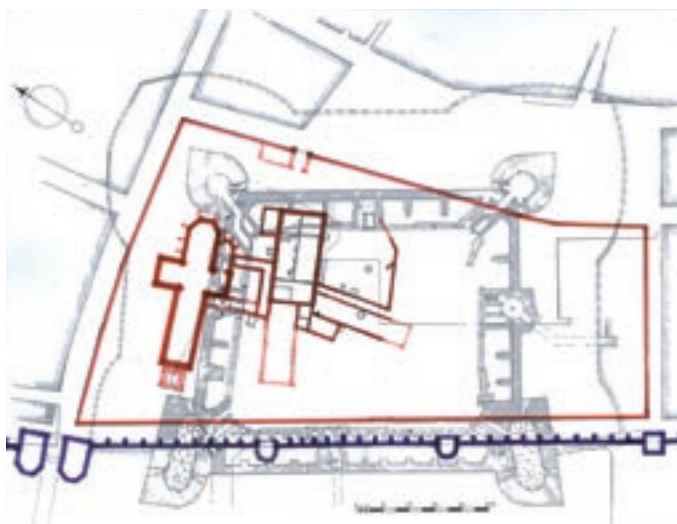
Op de drempel van een nieuwe tijd

www.utrecht.nl

▲ Beleg van Vredenburg getekend door D. Specklin. Om het de Spanjaarden zo moeilijk mogelijk te maken, wierpen de burgers ter hoogte van het Elizabethgasthuis een wal op (links) die hoger was dan de kasteelmuren. Zo konden ze met hun kanonnen gemakkelijker in het kasteel schieten. Ook schoten zij de brug kapot over de stadsbuitengracht die voor de Spanjaarden de enige verbinding met de buitenwereld was (midden boven). Daarmee kwamen de Spanjaarden in hun eigen kasteel opgesloten te zitten. Hoewel deze tekening in 1577 is gemaakt, geeft ze niet de werkelijke situatie weer.

◀ Het nieuwe kasteel werd gebouwd ter plaatse van het Johanniterklooster op het Catharijneveld, waardoor er maar weinig burgerlijke bebouwing hoefde te verdwijnen.

De bakstenen fundamenteën die nog over zijn van het zestiende-eeuwse kasteel Vredenburg, zijn de enige tastbare getuigen van een zeer bijzonder Utrechts bouwwerk. Van een burcht die werd gebouwd en gesloopt in een tijd vol verandering. Een tijd waarin de introductie en ontwikkeling van een nieuw oorlogswapen om geheel nieuwe verdedigingswerken vroegen. Vredenburg was daar een van de eerste van. Een tijd ook waarin de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschop ten einde kwam en de stad deel ging uitmaken van het grote Europese rijk van Karel V. Maar niet voor lang. Zo zouden politieke en religieuze twisten, die uitmondten in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), er toe leiden dat het kasteel werd belegerd en afgebroken tijdens het bewind van Karels zoon Filips II. Juist doordat Vredenburg verwijst naar zo'n belangrijke periode in de Utrechtse geschiedenis, is wat er van resteert van groot cultuurhistorisch belang.

▲ Kort nadat keizer Karel V in 1528 de macht in Utrecht overnam, werd er begonnen met de bouw van kasteel Vredenburg.

De bouw van kasteel Vredenburg

Op 21 oktober 1528 nam Antoine de Lalaing, graaf van Hoogstraten, namens keizer Karel V officieel de macht in Utrecht over. Daarmee kwam een eind aan de strijd die al decennialang de Utrechtse bevolking had verdeeld. Eén groep bestond uit aanhangers van de Habsburgers, die met de machtsovername van Karel V aan het langste eind trokken. De groep die daar tegenover stond, werd gevormd door aanhangers van de hertog van Gelre, die een gezworen vijand van de keizer was. Karel V was zich bewust van de hevige strijd die er gewoed had en uit angst dat deze weer zou oplaaien, liet hij een dwangburcht bouwen binnen de muren van de stad om de stedelingen in toom te houden. En omdat Utrecht niet ver van het hertogdom Gelre lag, was het ook belangrijk dat de stad goed verdedigbaar was. Niet voor niets werd kort na de bouw van Vredenburg de Utrechtse stadsverdediging gemoderniseerd, waar als afsluitend werk omstreeks 1550 vier zeer moderne bastions werden gebouwd. Maar de situatie van 1528 vroeg eerst om een

dwangburcht. Een burcht om - althans in de ogen van Karel - de vrede te bewaren. Daarom zou het kasteel de naam Vredenburg krijgen. Kort na de machtsovername gaf Antoine de Lalaing aan Rombout II Keldermans, de architect van de keizer, de opdracht een geschikte plaats te zoeken voor de bouw van Vredenburg. Dat er zo'n vaart achter werd gezet, kwam ook doordat het kasteel onderdak moest bieden aan soldaten die met de nieuwe machthebbers waren meegekomen en uit nood geboren bij burgers waren ingekwartierd. Die inkwartiering was niet alleen hinderlijk voor de burgers zelf maar ook erg duur voor de staatskas. En zo ging Rombout Keldermans al op 24 oktober op zoek naar een goede bouwlocatie voor het kasteel. Maar dat bleek geen gemakkelijke klus in de al overvolle stad. Het duurde dan ook tot 23 maart 1529 voordat de locatie duidelijk werd. Het kasteel moest komen ter plaatse van het Catharijneconvent van de Johanniterorde op het gelijknamige veld. Daar hoefde namelijk

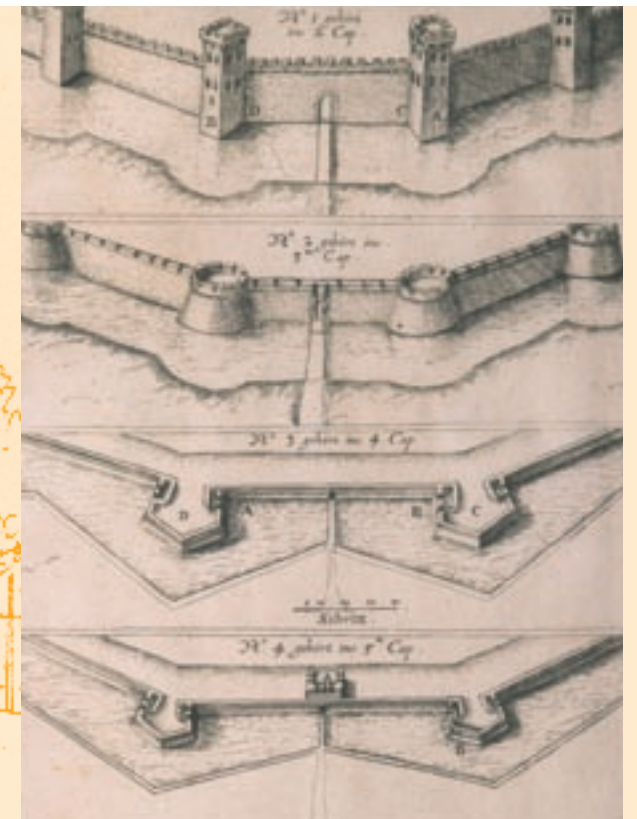

▲ Op deze vogelvluchtafbeelding van Vredenburg, die is gemaakt naar een anoniem schilderij uit 1540, is goed te zien hoe zich in de geschutstorens van het kasteel op drie niveaus boven elkaar schietgaten bevonden. Aan de overzijde van het water van de stadsbuitengracht is de steile, hoge kademuur nog te zien.

▲ Grote delen van het klooster werden opgenomen in het kasteel, zoals de kerk en het hoofdgebouw, dat hier zichtbaar is op de binnenplaats van kasteel Vredenburg.

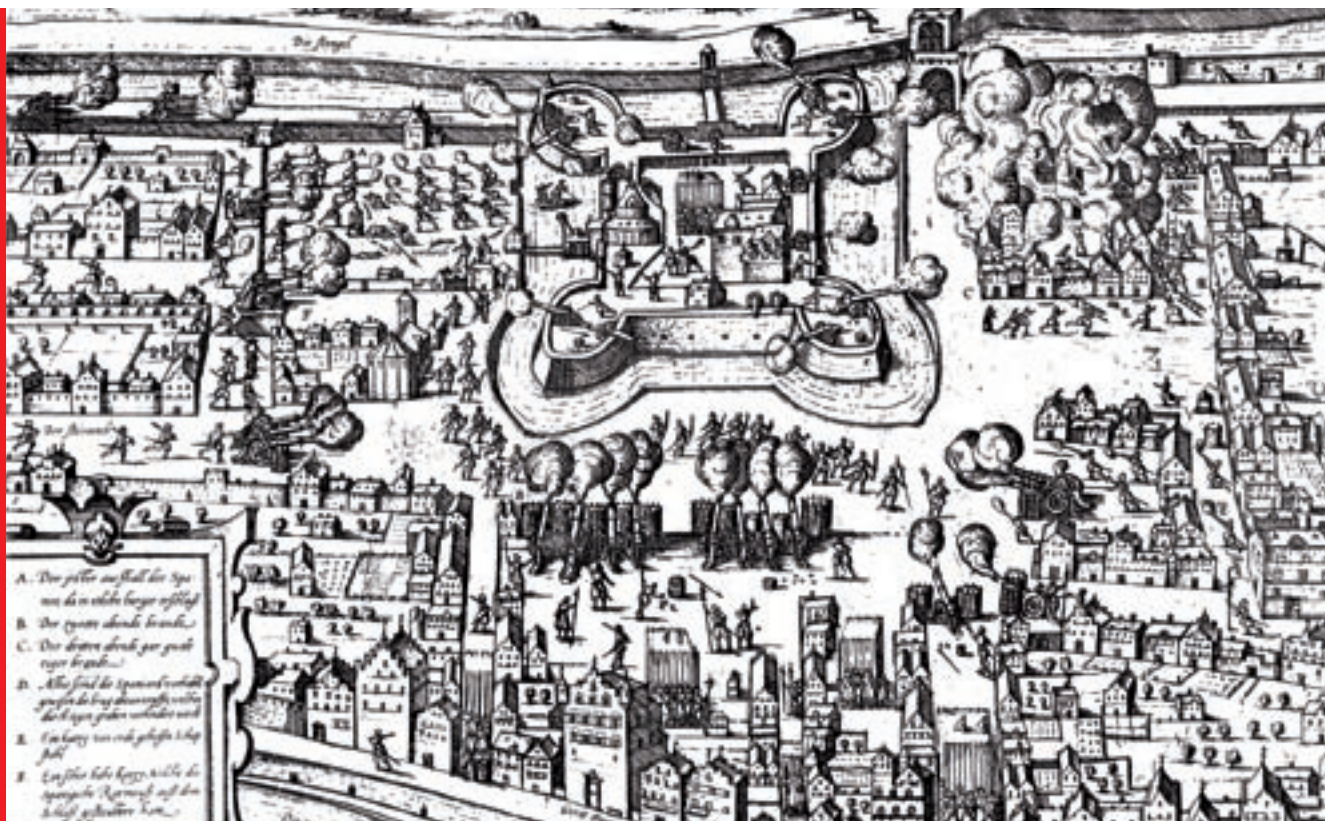
◀ Het Catharijneveld was ook een strategische plek omdat het dichtbij de westelijke invalsweg lag. Bovendien kon Vredenburg zo ook een onderdeel worden van de stadsverdediging. Deze kaart is gemaakt door Jacob van Deventer omstreeks 1570.

▲ In deze vier fases is goed te zien op welke wijze de vestingbouw werd aangepast aan het gebruik van vuurwapens. Boven de middeleeuwse situatie. Daaronder de tweede fase (vroeg-zestiende-eeuws) waarin de muren werden verlaagd en ronde torens werden ontworpen, waar de kanonskogels minder vat op hadden. Enkele decennia later werden vijfhoekige bastions geïntroduceerd van waaruit flankvuur kon worden gegeven langs de relatief lage muren, die versterkt waren met een aarden wal.

maar weinig burgerlijke bebouwing te worden gesloopt en dat scheelde niet alleen veel geregeld maar vooral veel geld. De Johannieten dienden uit te wijken naar een andere plaats, dat uiteindelijk het karmelietenklooster aan de Lange Nieuwstraat zou worden. Om die reden is er daar vandaag de dag – dus ver van het Catharijneveld verwijderd – nog het Catharijneconvent te vinden. Overigens zullen niet alleen financiële overwegingen een rol hebben gespeeld bij de keuze van deze locatie. Het Catharijneveld was namelijk een strategische plek, vlakbij de stadsmuur en de Catharijnepoort, die één van de vier stadspoorten was die Utrecht in die tijd had. Kort na Pasen 1529 werd een deel van het kloostercomplex afgebroken, waarna de werkzaamheden aan het door Rombout Keldermans ontworpen kasteel begonnen. De bouwers gingen voortvarend te werk. Op het hoogtepunt van de bouwactiviteiten waren er maar liefst 1500 man aan het werk, die ook nog eens zeer lange dagen maakten. 's Morgens om 5 uur werd er appel gehouden om te zien of iedereen aanwezig was. En dat gebeurde nogmaals na het ontbijt om 9 uur, om 1 uur na het middagmaal, om vier uur en 's avonds als het werk voor die dag erop zat. Om de werklieden extra te stimuleren, was er een galg en een geselpaal opgesteld voor berechting en afranseling. Maar met hard werken alleen kon het kasteel niet gebouwd worden. Er waren ook veel bouwmaterialen nodig, en daar lag een probleem. Zo was er regelmatig een tekort aan bakstenen. Om dit op te lossen werd

geprobeerd de bakstenen op te kopen die in Culemborg klaarlagen voor de bouw van de stadsmuur aldaar. Ook werden er bakstenen gebruikt van gesloopte bouwwerken, zoals de Utrechtse Catharijnepoort, kasteel Ter Horst in Rhenen, kasteel Vreeland en van kasteel Abcoude. Tijdens archeologisch onderzoek is dan ook gebleken dat er veel hergebruikte bakstenen in het kasteel zijn gebruikt. Wat overigens aan de stevigheid niets afdeed. Juist de combinatie van oude, ietwat zachte stenen met het harde tracement dat gebruikt werd, maakte dat de muren zeer hard en stevig waren. In de jaren zeventig van de vorige eeuw bleek dan ook dat het geen eenvoudige klus was om delen van het fundament met dynamiet op te blazen. Los van de problemen rond de aanvoer van bouwmaterialen verliep de bouw zelf ook niet geheel vlekkeloos. Zo werd tijdens archeologisch onderzoek in 1976 en 1978 geconstateerd dat er door funderingsproblemen al tijdens de bouw enkele gewelven waren ingestort. Waar-

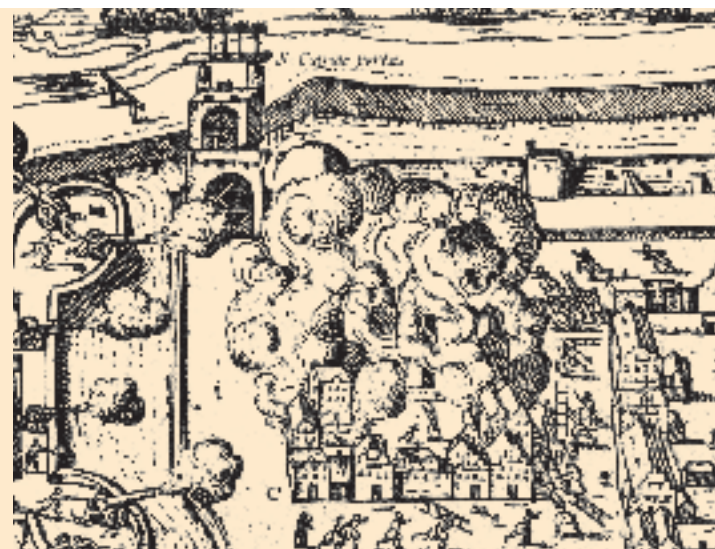

▲ Tijdens de belegering van december 1576 tot 17 februari 1577 stonden er overal kanonnen opgesteld rondom Vredenburg.

schijnlijk had de grote haast de ervaren bouwmeester parten gespeeld. Ondanks deze tegenslagen was het kasteel al na 132 dagen verdedigbaar. Dat betekende overigens niet dat het daarmee al bijna af was. Integendeel, de gracht moest nog worden verbreed en van een kademuur - contrescarp - worden voorzien, de gehele westzijde van het kasteel, die aanvankelijk werd gevormd door de stadsmuur, moest nog worden gemaakt en verder nog een hele lijst van zaken die in maart 1530 werd opgesteld. Het zou tot het einde van het jaar 1532 duren voordat het kasteel in grote lijnen voltooid was. Gezien de grootte van Vredenburg was dat een hele prestatie. Overigens was ook op dat moment de westzijde van het kasteel nog niet gebouwd. Dat karwei zou in de jaren 1534 en 1535 worden geklaard. Maar toen die westelijke muur en bastions dan uiteindelijk gereed waren, stond er een zeer imposant gebouw, met grote geschutstorens, hoge muren en een brede gracht eromheen. Rombout Keldermans heeft dat overigens allemaal niet meer gezien. Hij overleed in 1531.

Belegering

Hoe indrukwekkend het kasteel ook geweest moge zijn, een lang leven was het niet beschoren. Want ondanks de komst van de machtige Habsburgers bleken de machtsverhoudingen gedurende de zestiende eeuw niet erg stabiel. Niet lang nadat Filips II in 1555 zijn vader Karel V in de Nederlanden opvolgde, ontstonden er religieuze en politieke twisten die uiteindelijk zouden uitmonden in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), die in de meer moderne geschiedschrijving ook wel de Opstand wordt genoemd. Zeker nadat in 1579 de Unie van Utrecht was gesloten – een militair bondgenootschap tussen de opstandige staten dat er op gericht was de macht van Filips II te breken – zouden de Habsburgers hun positie in Utrecht kwijtraken. Al eerder, op 8 november 1577, hadden de gewesten zich in de Pacificatie van Gent verenigd om de Spaanse en andere uitheemse soldaten uit het land te verdrijven. Ook de Staten van Utrecht ondertekenden de Pacificatie. Maar de Spaanse commandant D'Avila weigerde te vertrekken. Daarop begon de stedelijke schutterij de belegering van kasteel Vredenburg. Vanuit verschillende plekken in de stad werden kanonnen op het kasteel gericht. Zo stonden er kanonnen op Oudaen en op Fresenburg. Enigszins in het nauw gedreven besloot D'Avila op 21 december een tegenaanval te doen. Daarbij werden huizen ten noorden van het kasteel – het tegenwoordige Wijk C – door de Spanjaarden in brand gezet. De vlam-

▲ Op 21 december 1576 besloot de Spaanse commandant D'Avila een tegenaanval te doen. Daarbij werden huizen ten noorden van het kasteel – het tegenwoordige Wijk C – door de Spanjaarden in brand gezet.

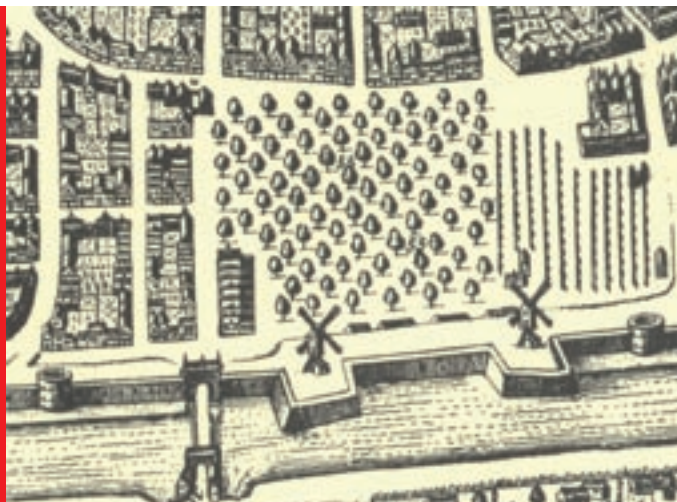

▲ Op de avond van 2 mei 1577 besloten de Utrechtse burgers zelf het kasteel te slopen. Volgens overlevering zou Catharina van Leemput (rechts) daarin het voortouw hebben genomen.

men werden door de burgers geblust, waarna een dag later het tafereel zich zou herhalen. Hoewel hij schade en ongerief gaf, zou deze tegenaanval verder niet veel teweeg brengen. Om het de Spanjaarden zo moeilijk mogelijk te maken, wierpen de burgers ter hoogte van het Elisabethgasthuis een wal op die hoger was dan de kasteelmuren. Zo konden ze met hun kanonnen gemakkelijker in het kasteel schieten. Ook schoten zij de brug kapot over de stadsbuitengracht die voor de Spanjaarden de enige verbinding met de buitenwereld was. Daarmee kwamen de Spanjaarden in hun eigen kasteel opgesloten te zitten, waardoor ze zich uiteindelijk gewonnen moesten geven. De Italiaanse vestingbouwer Bonaiuti Lorini schreef dan ook in 1607 dat het geen goed idee was geweest om het kasteel voor driekwart in de stad te bouwen. Niet alleen vanwege het risico om er in opgesloten te raken, maar ook omdat er geen proviand meer naar het kasteel kon worden gebracht. En misschien nog wel belangrijker: eventuele hulptroepen konden de vesting niet bereiken omdat zij grotendeels achter de stadsmuren lag. Dergelijke vestingen moesten volgens Lorini juist vrij liggen. Na een beleg van zeven weken trokken de Utrechters dan ook aan het langste eind: op 11 februari 1577 vertrokken de Spanjaarden met vrouwen, kinderen, wapens en de inboedel. Honderden burgers gingen vervolgens met vliegende vaandels het verlaten kasteel binnen. Vredenburg was overwonnen.

Sloop

Nadat de Spanjaarden hun hielen hadden gelicht, waren veel burgers bang dat het kasteel opnieuw bezet zou worden door vreemde troepen. Om dat te voorkomen wilden ze dat Vredenburg afgebroken zou worden. De Staten van Utrecht beschouwden het eigenmachtig afbreken van het kasteel echter in strijd met de op dat moment nog verschuldigde gehoorzaamheid aan de Spaanse koning Filips II. Op de avond van 2 mei 1577 besloten de burgers zelf het kasteel te slopen. Volgens overlevering zou Catharina van Leemput daarin het voortouw hebben genomen. De Staten van Utrecht trachtten nog de sloop tegen te gaan maar toen dat tevergeefs bleek, deelden zij aan de Staten-Generaal mee dat het kasteel tijdens het beleg zoveel geleden had, dat het geen bescherming meer kon bieden en het veel geld zou kosten het weer op te bouwen. Uiteindelijk gaven de Staten-Generaal op 18 augustus 1577 toestemming het kasteel af te breken waarop tien dagen later het slopen werd voortgezet. Toch duurde het nog tot 1581 voordat Vredenburg verdwenen was. Met het puin werd de slotgracht van het kasteel gedempt. Het westelijke deel van het kasteel, inclusief de beide torens, bleef echter gespaard omdat het deel uitmaakte van de stadsmuur. Door de sloop van het kasteel kreeg Utrecht er een plein bij, dat pas na verloop van tijd de naam *Het Vredenburg* kreeg. Hier werd tot in de twintigste eeuw veemarkt gehouden.

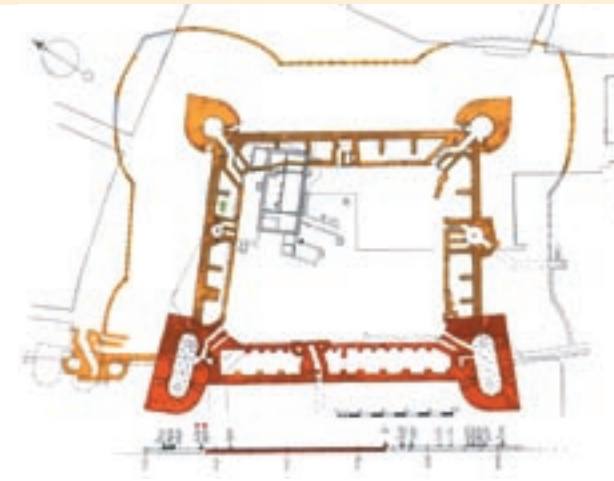

▲ Ongeveer 35 jaar na de sloop van de dwangburcht groeiden er bomen op het Vredenburg. Op de bastions van het resterende westelijke front stonden inmiddels twee molens.

► C. van Hardenberg maakte in 1816 deze aquarel van de binnenzijde van het bastion Spaanjaardsgat. De molen die door het vergrote kanongat te zien is, staat op het noordwestelijke bastion.

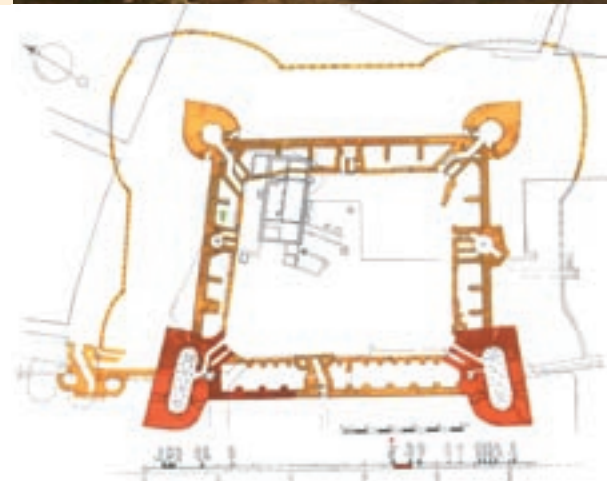

▼ In 1860 stond de gasfabriek van De Heus ingeklemd tussen de twee overgebleven westelijke bastions van Vredenburg.

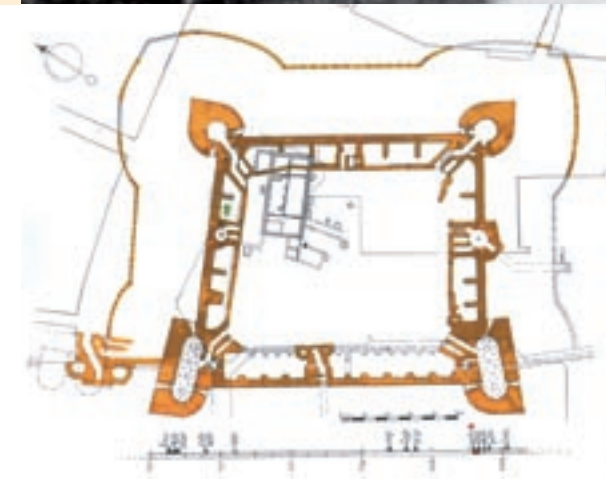
▲▲▲▲ Tussen 1577 en 1581 werd Vredenburg grotendeels gesloopt. Alleen het westelijke deel, dat deel uitmaakte van de stadsverdediging, stond nog overeind. Onder de grond waren nog wel alle fundamenten aanwezig (afb. 1). Een tweede sloopfase begon in 1832, toen een deel van de westelijke muur werd afgebroken (afb. 2). Deze fase eindigde in 1919 toen het laatste

In 1813 werd Utrecht onderdeel van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden van koning Willem I. Toen in 1824 de Nieuwe Hollandse Waterlinie was voltooid, verloor de Utrechtse stadsverdediging zijn functie. In 1828 gaf de koning dan ook toestemming om de stadsverdediging af te breken. Kort daarvoor had burgemeester H.M.A.J. van Asch van Wijck een 'Commissie tot Uitbreiding en Verfraaiing der

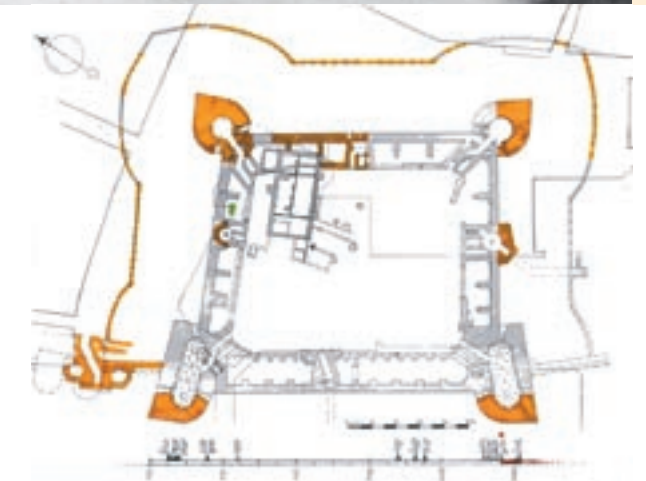
stukje bovengrondse muur werd opgeblazen. Wat overbleef waren alle fundamenten (afb. 3). De derde sloopfase vond plaats tussen 1969 en 1976 toen een groot deel van de fundamenten werd afgebroken voor de bouw van Hoog Catharijne en Muziekcentrum Vredenburg. Daardoor zijn er vandaag de dag alleen nog delen over van de torens en enkele muurdelen (afb 4).

Stad Utrecht' ingesteld, die een half jaar later verslag uitbracht. Een van de belangrijkste onderdelen van het voorstel van de Commissie was om een deel van de stadsverdediging te veranderen in een park. De opdracht tot 'Uitbreiding en verfraaiing der Stad' werd gegeven aan Jan David Zocher jr., die in zijn woonplaats Haarlem al een singelplantsoen had aangelegd. Hij maakte een groots en

ambitieuze plan dat uiteindelijk maar ten dele zou worden uitgevoerd. Een groot deel van de stadsverdediging moest volgens het plan veranderen in een park in Engelse landschapstijl met heuvels en kronkelende paden. Met de uitvoering ervan werd in 1830 begonnen op het Begijnenbolwerk.

Dat de stadsverdediging niet meer nodig was, had ook gevolgen voor het laatste deel dat van Vredenburg over was: het westelijke front dat sinds 1535 deel uitmaakte van de stadsmuur. In 1832 werd een stuk muur gesloopt om plaats te maken voor de gasfabriek van De Heus. Ruim dertig jaar later, in 1869, werd de noordwestelijke toren van het vroegere kasteel afgebroken. De zuidwestelijke toren, bekend als het Spanjaardsgat, bleef nog

voor een deel gespaard en werd op 14 juli 1870 zelfs nog in gebruik genomen als bierhal. Het Spanjaardsgat was een enorme steenklomp en trok de aandacht van iedere vreemdeling die vanaf het station de stad binnenkwam. In 1882 besloot het stadsbestuur ook het Spanjaardsgat te slopen. Het laatste stuk bovengrondse muur dat er daarna nog over was, verdween in 1919.

Voordat aan het eind van de jaren zestig met de bouw van Hoog Catharijne en het latere muziekcentrum werd begonnen, waren de fundamenten van het kasteel nog vrijwel compleet aanwezig onder het Vredenburg en de bebouwing van onder andere de Jaarbeurs. Met alle bouwactiviteiten van de jaren daarop zou echter een volgende fase van de sloop van Vredenburg worden

▲ De introductie van het verrijdbare kanon bracht vanaf het einde van de vijftiende eeuw grote veranderingen met zich mee in de oorlogsvoering.

▼ Het bastion Spanjaardsgat tijdens de sloop in 1882.

▲ Voordat de bouw van Muziekcentrum Vredenburg begon, werd het terrein in 1976 uitgebreid archeologisch onderzocht. Daarbij kwamen niet alleen de resten van het zestiende-eeuwse kasteel Vredenburg aan het licht maar ook van het Johanniterklooster (ca. 1100) dat daar tot aan de bouw van het kasteel had gestaan.

▲ Het laatste bovengrondse deel van Vredenburg werd in 1919 gesloopt voor de aanleg van een busstation.

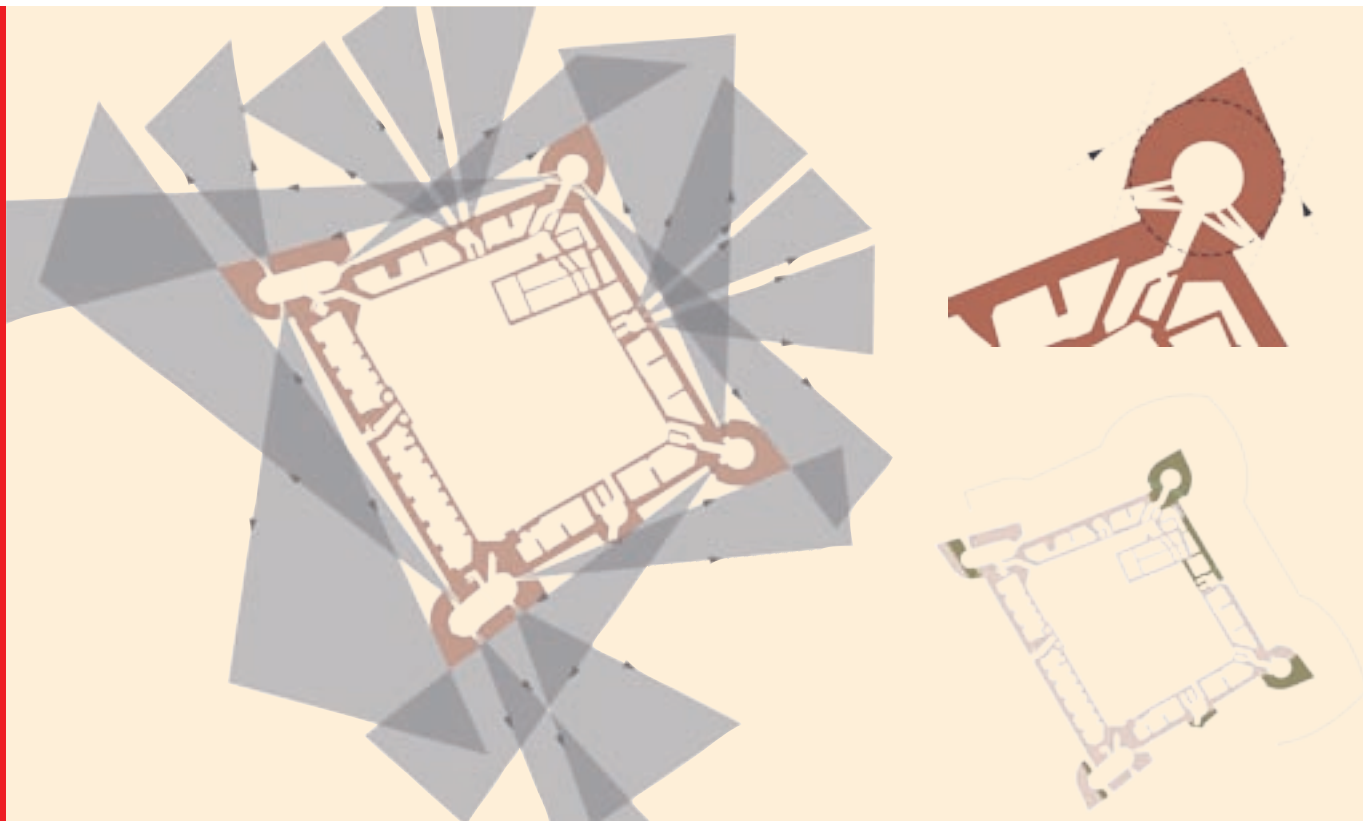
ingezet. Zo werd er in 1968 een spuikoker dwars door de fundamente van het westelijke front gelegd. In de jaren daarop zouden ook grote delen van de noordelijke en zuidelijke fundamente worden verwijderd. Ook werden er delen van de fundamente aan de westzijde gesloopt. Zodoende waren er in 1976 nog slechts delen over van de torens en van een deel van het oostelijke muurwerk. Met de bouwplannen voor het nieuwe stationsgebied zijn de resten van het kasteel opnieuw in kaart gebracht. Ze zijn als rijksmonument beschermd.

Betekenis

De opkomst van het vuurwapen in de vijftiende eeuw maakte de bestaande verdedigingswerken kwetsbaar. Vooral de ontwikkeling van het kanon tot een mobiel en daardoor tactisch snel inzetbaar wapen met steeds grotere vuurkracht en ijzeren in plaats van stenen kogels, deed de middeleeuwse vestingwerken op hun grondvesten trillen. Het waren vooral de hoge bakstenen stads- en kasteelmuren die kwetsbaar bleken voor dit geschut. Aanvankelijk konden uitgebreide grachtenstelsels de stedelingen en kasteelheren nog wel wat soelaas bieden, omdat daarmee de afstand tussen de opgestelde vijandelijke kanonnen en de muren vergroot werd, maar het was slechts een kwestie van tijd voordat de toenemende

vuurkracht ook de brede grachten zinloos maakte. Gedurende de gehele zestiende eeuw maakte het vuurgeschut een stormachtige ontwikkeling door. De kanonnen die in 1577 bij de belegering van Vredenburg werden gebruikt, hadden al een bereik van meer dan 500 meter. De kanonnen die Maurits enkele decennia later gebruikte, konden zelfs een doel op een kilometer afstand raken. Bovendien kon er op dat moment al door de kanonniers worden gekozen uit diverse soorten projectielen, zoals de massieve gietijzeren ronde kogel of de ontplofende kogel, de voorloper van de granaat. Hoewel aanvankelijk dus nog getracht werd de bestaande middeleeuwse verdedigingswerken aan te passen, werd al snel duidelijk dat geheel nieuwe antwoorden nodig waren. Torens en muren moesten juist worden verlaagd om ze minder kwetsbaar te maken voor de kogels. Daarnaast moesten ze ook verstevigd worden met een zware aarden wal, die enerzijds de kracht van de inslaande kanonskogels moest opvangen en anderzijds de ruimte moest geven voor het opstellen van eigen geschut. Want hoewel de verdediging het hoofddoel bleef, gaf de opstelling van eigen geschut de verdediger de mogelijkheid ook een meer aanvallende positie tegenover de belegeraar in te nemen. Veel ideeën over nieuwe strategieën en verdedigingswerken kwamen aan het einde van vijftiende eeuw uit Italië waar de oorlog tussen de Habsburgers en Frankrijk, de interne verdeeld-

▲ Vredenburg was zo gebouwd dat er een vrijwel gesloten vuurlinie rondom het kasteel lag.

heid tussen de verschillende stadstaten en de voortdurende dreiging vanaf zee door de Turken, het noodzakelijk maakten bezig te blijven met de ontwikkeling van nieuwe wapens en de vestingbouw.

In hoeverre architect Rombout II Keldermans kennis heeft gehad van de door Italiaanse ingenieurs ontwikkelde principes die hoorden bij de nieuwe oorlogvoering is niet bekend. Het is echter goed mogelijk dat hij door zijn positie aan het keizerlijk hof in contact kwam met Italiaanse ontwikkelingen. Hij kan in ieder geval samen met de Italianen en een aantal voor de Engelse koning Hendrik VIII werkende architecten en ingenieurs gerekend worden tot een kleine groep West-Europese vestingbouwers uit de eerste helft van de zestiende eeuw die het artilleriefort in eerste ruwe opzet hebben vormgegeven.

Bij Vredenburg waren namelijk veel van de hierboven genoemde vernieuwingen terug te vinden. Het kasteel vertoonde zelfs al alle belangrijke kenmerken die bijna twintig jaar later in de ontwerpen van de Utrechtse bastions, Morgenster, Zonnenburg, Manenburg en Sterenburg, waren terug te zien: een hoekig grondplan, teruggetrokken flanken en een aarden wal. Het was kortom een fortificatie uit een nieuwe tijd en daarmee een afscheid van de middeleeuwse verdedigingswerken. De kasteelmuren van Vredenburg waren in totaal maar liefst 14 meter dik. Aan de buitenzijde lag een bakste-

▲▲ De omtrek van de geschutstorens van Vredenburg aan de stadszijde beschreef een lindeblad-vormige plattegrond. Vanuit deze torens kon flankvuur over de gracht en de singel gegeven worden. Door een kleine sprong in het muurwerk was het schietgat aan het oog van de vijand onttrokken.

▲ Van de fundamenteën van Vredenburg zijn vandaag de dag nog enkele delen bewaard van de torens en de muren (in groen).

nen muur van 4 meter dik en aan de binnenzijde een van 1 meter dikte. De tussenliggende 9 meter was gevuld met klei. Op deze muur konden kanonnen worden opgesteld. De torens hadden twee overwelfde verdiepingen met schietgaten in de 6 meter dikke muur, zodat flankvuur langs de kasteelmuren kon worden gegeven, waarmee bestorming van het kasteel vrijwel onmogelijk werd. Ook in de westelijke, de noordelijke en de oostelijke muren waren geschutskelders opgenomen, bedoeld om frontaal vuur op de overkant van de 24 meter brede slotgracht te kunnen geven. In de westelijke muur zijn deze op de ontwerptekening gedetailleerd uitgewerkt. De bij archeologisch onderzoek aangetroffen kelders in de noordelijke en oostelijke muur lijken op de tekening wel voorzien, maar niet uitgewerkt. Overigens hebben de geschutskelders nooit gefunctioneerd, omdat al bij de bouw grote verzakkingen optraden, waardoor de net gemetselde gewelven alweer instortten. In de westelijke geschutskelders, die nooit zijn gebouwd, zijn in het ont-

▲ De fundamenteën van de westelijke muur van Vredenburg tijdens werkzaamheden in 1968.

werp de schietgaten heel vernuftig uitgevoerd waardoor in drie richtingen kon worden geschoten, zonder dat de eigen torens onder vuur kwamen te liggen. De torens hadden dan ook niet meer de oude ronde vorm, maar waren aan de uiterste zijde puntig uitgevoerd. In het ontwerp komt duidelijk naar voren hoe op basis van de klassieke ronde toren naar geringere kwetsbaarheid is gezocht. De spitse punt aan de buitenzijde van de toren werd gevormd door metselwerk aan te brengen in de driehoek die ontstond tussen de cirkel en twee raaklijnen aan de cirkel. Hierdoor ontstond een plattegrond die ook wel als lindebladvorm wordt aangeduid. Aan de stadszijde waren de torens (de Vlaamse en Hollandse torens) symmetrisch van vorm, aan de andere zijde was slechts voor de helft de lindebladvorm gevolgd en wel voor het naar het buitengebied gekeerde deel. De andere helft, daar waar de stadsmuur op de toren moest aansluiten, werd rechthoekig. Tijdens de bouw werd kennelijk duidelijk dat de brede schietgaten aan de buitenzijde kwetsbaar waren voor aanvallend kanonvuur, omdat daar de muur relatief dun was. In de ontwerptekening was daar nog geen rekening mee gehouden. Uit afbeeldingen en de documentatie, die gemaakt is tijdens de sloop, valt af te leiden dat de schietgaten in de westelijke torens nog 'gewoon' in het buitenvlak van de muren uitkwamen. Daarentegen waren bij de torens aan de stadszijde de schietgaten meer aan het zicht onttrok-

ken. Daarmee werden het als het ware teruggetrokken flanken. Bij de vier Utrechtse bastions, die in opdracht van Karel V vanaf 1542 door Willem van Noort werden ontworpen, was het idee van teruggetrokken flanken veel verder uitgewerkt.

Al de vernieuwingen ten spijt waren de torens van Vredenburg nog heel middeleeuws voorzien van grote houten kappen. Dit gaf ongetwijfeld een heel indrukwekkend aanzien, maar het was ook zeer kwetsbaar. De bewegingsvrijheid op de toren was beperkt en bovendien was het houtwerk brandgevaarlijk. Om die reden zijn de kappen op de westelijke torens niet uitgevoerd, en die op de oostelijke zijn in 1542 gesloopt waarna de bovenzijde van de toren werd verbouwd, zodat een vrij plateau ontstond, waarop kanonnen geplaatst konden worden. Het kasteel had zowel een toegang vanuit de stad als vanuit het buitengebied waarbij gebruik werd gemaakt van een brug over de stadsbuitengracht. Om te voorkomen dat een aanvaller via de brug frontaal op de poort uitkwam en direct kon doorstoten naar het binnenplein, werd via een knik in de brug de poort onder een hoek bereikt. Vervolgens moest in de poort opnieuw een knik genomen worden. Deze methode zou later verder ontwikkeld worden tot een bajonetvormige doorgang binnen een poort. De poort aan de stadszijde, die uitkwam in de voorburch, was voorzien van een ophaalbrug met een brugkelder voor de contragewichten.

▲ Bij de hedendaagse werkzaamheden wordt zorgvuldig omgegaan met de restanten van het kasteel, zoals hier met de aanleg van nieuwe kabels en leidingen in zomer van 2007.

▼ In de zomer van 2007 is het middeleeuwse bouwblok de Teerling, dat voor de bouw van kasteel Vredenburg in de zestiende eeuw moest worden gesloopt, archeologisch onderzocht.

Wat is er nog over?

De restanten van kasteel Vredenburg zijn, samen met die van de gehele stadsversterking, beschermd als rijksmonument. Deze resten bevinden zich onder het maaiveld. Voor zover bekend, zijn de volgende fundamenteën nog bewaard gebleven:

- De gehele noordoost- of Vlaamse toren met een deel van de gang met trap en toilet, tot circa 2 meter boven het onderste schietgat, met aansluitend de oostelijke kasteelmuur tot de oostelijke geschutselder
- De zuidelijke helft van de zuidoost- of Hollandse toren tot ca twee meter boven het onderste schietgat
- Westelijk fragmenten van de twee westelijke torens tot circa 1 meter boven de funderingsaanleg
- Het zuidelijk deel van de hoofdpoort met brugelder tot circa 1 meter onder maaiveld
- Het indertijd herplaatste deel van de noordelijke geschutselder

- Het indertijd herplaatste deel van de kloosterkerk
- Grote delen van de contrescarp – de muur aan de overzijde van de gracht – aan de noord- en oostzijde

Aan de hand van proefsleuven en grondradaronderzoek is er onderzocht of er nog fragmenten muurwerk aanwezig zijn die tijdens de verschillende sloopcampagnes zijn blijven zitten. Uit de gegevens die dat heeft opgeleverd, lijkt het echter om slechts kleine delen muurwerk te gaan.

Waarom zijn de resten van Vredenburg zo belangrijk?

De overgebleven fundamenteën van Vredenburg zijn de enige tastbare overblijfselen van een belangrijk gebouw uit een belangrijke historische periode. Deze bakstenen brengen de geschiedenis dichterbij. Zo kon ten tijde van de archeologische onderzoeken in 1976, 2007 en 2008

▲ Tijdens archeologisch onderzoek in november 2008 werd de oostelijke slotgracht van Vredenburg blootgelegd. De breedte van de gracht – 24 meter – is hier goed te zien: links een deel van de oostelijke kasteelmuur en rechts, achter de hoop bakstenen, is de kademuur – contrescarp – te zien die aan de overzijde van de gracht was gemetseld.

meerdere keren beleefd worden hoe groots en imposant het kasteel was.

Ook vormen de resten - naast de bouwtekening, archiefstukken en de documentatie die tijdens de negentiende- en twintigste-eeuwse sloopactiviteiten is vastgelegd - een waardevolle kennisbron over de ontwikkeling van verdedigingswerken in de overgangperiode van middeleeuwen naar de nieuwe tijd. Bovendien blijkt uit archeologisch onderzoek dat het kasteel niet precies naar de bewaard gebleven ontwerp-tekening is gebouwd. Het voortschrijdend inzicht van de makers ging namelijk verder tijdens de bouw. De bakstenen van Vredenburg vormen de enige bron die daar iets over vertelt. En daarom is het van belang dat de resten van Vredenburg over de drempel worden getild van de huidige tijd...